

Z DEJÍN NÁŠHO JAZYKA

Úvod. Predspisovné obdobie 1. Prehistorické obdobie

PAVOL ŽIGO

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, v. v. i.

Abstract: The cycle of twelve contributions from the cycle *Excerpts from the Past of Our Language* aims to bring to light several significant milestones in the history of the Slovak language in its pre-literary and literary periods, i.e. from the times before the first codification by A. Bernolák in 1787 and after this milestone until the end of the 20th century. We present the development of the linguistic basis of our language based on the historical-comparative reconstruction method. These are the long-standing results of prominent Slavists, who formulated their conclusions by consistently comparing developmental tendencies in Slavic languages, especially because no coherent texts have been preserved from our territory from the Proto-Slavic period.

Key words: history of standard Slovak, pre-standard period, Indo-European, Proto-Slavic language, the pre-Great Moravian time

Úvod

Cyklus dvanástich príspevkov *Z dejín nášho jazyka*, ktorého prvú časť práve začínate čítať, si kladie za cieľ priblížiť niekoľko významných medzníkov z dejín slovenského jazyka v jeho predspisovnom aj spisovnom období, t. j. od najstarších čias po prvú kodifikáciu A. Bernolákom v r. 1787, a po tomto medzníku až po koniec 20. storočia. Jednotlivými príspevkami chceme nadviazať na sériu článkov R. Krajčoviča *Kapitoly z dejín jazykovej kultúry*¹, ktoré autor uverejňoval na stránkach nášho časopisu pred 45 rok-

¹ KRAJČOVIČ, Rudolf: Kapitoly z dejín jazykovej kultúry. *Kultúra slova*, 15, 1981, s. 14 – 17; *Kultúra slova*, 16, 1982, s. 154 – 159.

mi, ale najmä na viaceré vydania vysokoškolských učebníc *Dejiny spisovnej slovenčiny*², *Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny*³ a *Ako čítať a interpretovať texty v starej slovenčine a češtine*⁴.

Sme si vedomí, že v rámci jednotlivých častí nemožno vyčerpávajúcim spôsobom uviesť všetky detaily sledovaných etáp, napriek tomu chceme v konkrétnych tematických celkoch pripomenúť význam písomných prameňov pre poznanie jazyka v minulosti, pretože v súčasnosti majú v univerzitnom vzdelávaní kurzy z historických jazykovedných disciplín kvantitatívne aj kvalitatívne klesajúcu tendenciu. Ťažiskom našich príspevkov budú také historické udalosti a medzníky, ktoré viedli k zmene jazykových noriem, resp. podmienili zmeny v kodifikácii. Tento prístup k starším dejinám jazyka treba vnímať aj s vedomím, že poznatky o jednotlivých obdobiach sú formulované na základe písomných prameňov, ktoré v úplnej miere neodrážajú živú podobu jazyka v sledovanom období, ale sú – najmä v období pred kodifikáciou – svedectvom o jazyku a štýloch písomností. V závislosti od dobových žánrov sú tieto historické texty podmienené aj jazykovým manierizmom, záväznými administratívnymi formulami a ovplyvnené sú aj jazykovými zvyklosťami pisára. Preto si jazyková interpretácia prameňov vyžaduje citlivé hodnotenie všetkých hláskoslovných, gramatických aj lexikálnych prvkov konkrétneho textu a všetkých mimojazykových okolností, ktoré s ním v danej dobe súviseli. Mnohé formulácie z jednotlivých častí cyklu, údaje a interpretácie prameňov možno doplniť ďalšími poznatkami, vzťahmi aj neznámymi väzbami, ktoré zvýšia hodnotu historických pramenných textov, budú podnetom na návraty k minulosti nášho jazyka a posunú naše poznanie ďalej.

Periodizácia

Spojením prehľadov o používaní a stabilizácii jednotlivých prvkov jazyka v jeho predspisovnom období a v etapách jeho kodifikovaných podôb dospievame k súhrnnému prehľadu dejín slovenského jazyka, ktoré sme v rámci nášho cyklu pripravili podľa tejto chronologizácie:

² KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava. Univerzita Komenského 2002, 2006, 2012. 249 s.

³ KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny*. Bratislava. Univerzita Komenského 1999, 2004, 2015. 212 s.

⁴ ŽIGO, Pavol: *Ako čítať a interpretovať texty v starej slovenčine a češtine*. Bratislava. Univerzita Komenského 2024. 210 s.

Predpisovné obdobie

- prehistorické obdobie (pred 8. storočím)
- predveľkomoravské obdobie (prvá tretina 9. storočia), veľkomoravské obdobie (druhá polovica 9. storočia), povelkomoravské obdobie (10. – 11. storočie)
- staršie predpisovné obdobie slovenčiny (12. – 16. storočie)
- používanie češtiny v slovenskom prostredí predpisovného obdobia (staršie obdobie /pred 16. storočím/, mladšie obdobie /16. – 18. storočie/)
- mladšie predpisovné obdobie slovenčiny (16. – 18. storočie)

Spisovné obdobie

- bernolákovské obdobie (1787 – 1846)
- štúrovské obdobie (1846 – 1852)
- reformné obdobie (1852 – 1863)
- matičné a martinské obdobie (1863 – 1918)
- medzivojnové obdobie (1918 – 1940)
- súčasné obdobie (po r. 1940)
- Quo vadis, lingua nostra?

Prehistorické obdobie – od indoeurópciny k praslovančine

Postupná vnútorná diferenciacia praslovanskej jazykovej jednoty nebola prudkým, priamočiarym ani jednoduchým či rýchlym procesom. Išlo o stáročia trvajúci prirodzený vývin podmienený vtedajšími historickými zmenami, novým prostredím v dôsledku migračných vln a trvalejším životným prostredím. Na pozadí týchto skutočností dospeli jazykovedci využitím historicko-porovnávacej metódy k poznatkom zhrnutým v migračno-integračnej teórii o pôvode slovanských jazykov, ktorú sformuloval R. Krajšovič v polovici sedemdesiatych rokov minulého storočia⁵ a dodnes je rešpektovaná na medzinárodnej slavistickej úrovni. Vývin neskoršej praslovančiny, jej rozpad rovnako presvedčivo chronologizoval začiatkom osemdesiatych rokov aj brniansky jazykovedec Arnošt Lamprecht⁶, pozornosť si zasluhuje

⁵ KRAJŠOVIČ, Rudolf: Slovenčina a slovanské jazyky. I. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava: SPN 1974. s. 14 a n.

⁶ LAMPRECHT, Arnošt: Praslovanština. Brno. Univerzita J. E. Purkyně 1987. 200 s.

dvojzväzková monografia T. Gamkrelidzeho a V. V. Ivanova *Indo-European and the Indo-Europeans. Indoevropejcy i indoevropejskij jazyk*⁷ a z domáceho vedeckého prostredia významná práca L. Králik *Stručný etymologický slovník slovenčiny*⁸.

Prehistorickým obdobím začiatkov slovenského jazyka sa označuje etapa, v ktorej nevznikli písomné pamiatky v domácom jazyku, ale je obdobím protogenézy, prastarého vývoja jazyka. Medzníkmi jazykového zjednotenia slovanského obyvateľstva na našom území sa stali dva nadkmeňové útvary – Nitrianske kniežatstvo na čele s Pribinom a Moravské kniežatstvo na čele s Mojmirom I., najmä po tom, ako sa v roku 833 Mojmír zmocnil Nitrianskeho kniežatstva, vyhnal Pribinu z Nitry, spojil obidve kniežatstvá a vytvoril základy nového štátneho útvaru tunajších Slovanov – Veľkej Moravy.

Predpokladá sa, že v rozmedzí 5. – 8. storočia ešte nemožno hovoriť o slovanskom národe či štátnom útvare, ale o kmeňovom usporiadaní. Vtedajšie kmene spájalo množstvo hmotných aj duchovných, z nášho pohľadu aj jazykových znakov. Vnútorne členenie starých Slovanov sa opiera o najjednoduchšie aj najpravdepodobnejšie – územné kritérium. Z doterajších názorov o pravlasti Slovanov prevažuje vymedzenie ich pôvodného územia medzi riekami Dneper, Dnester, Odra a Visla. Predpokladá sa, že klasická praslovančina sa sformovala v 4. – 8. storočí z predchádzajúceho protobaltského – baltsko-slovanského spoločenstva.

Pôvod praslovančiny, jej charakteristické znaky a rozpad

Je celkom prirodzené, že praslovančina mala svoje predchádzajúce vývinové etapy, v ktorých sa predpokladá ešte väčšia miera spoločných prvkov slovanských aj neslovanských jazykov. Ide o **indoeurópsky prajazyk** s množstvom znakov, spoločných v jazykoch na území od Indie po Atlantický oceán, znakov, ktoré sa nevyskytujú len v slovanských jazykoch, ale svojím pôvodom siahajú až za hranice 2. tisícročia pred naším letopočtom. Príkladom môže byť napr. slovo *mlieko*, ktorého praslovančná podoba

⁷ GAMKRELIDZE, Tamaz – IVANOV, Viačeslav: *Indo-European and the Indo-Europeans / Indoevropejcy i indoevropejskij jazyk*. Vol. 1 – 2. Tbilisi. Universitetis gamomcemloba 1987. 460 + 540 s.

⁸ KRÁLIK, Ľubor: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. 2. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2019. 704 s.

**melko* je hláskoslovne blízka nemeckej podobe *die Milch* či anglickej podobe *milk*. Pri takomto uvažovaní však treba pozorne overovať spoločný pôvod slov a odlíšiť ich od slov prevzatých z iných jazykov.

Formovanie sa základov jednotlivých slovanských jazykov súvisí s rozpadom pôvodnej praslovanskej jednoty v pomigračnom období, t. j. po 5. – 6. storočí, a ďalšími integračnými aj diferenciačnými zmenami integračného obdobia 8. – 9. storočia a po 10. storočí s výraznými zmenami konštitutívneho obdobia jazykového vývinu⁹. Pretože z toho obdobia sa nezachovali súvislé texty, povahu a následnosť jednotlivých zmien možno identifikovať historicko-porovnávacou rekonštrukčnou metódou, usúvzťazňovaním rozdielov a ich mierou v jednotlivých slovanských jazykoch. S najstarším obdobím rozpadu praslovanskej jednoty súvisí zmena hláskoslovných skupín, v ktorých sa vyskytovali spoluhlásky *l, r* a samohláska *o* alebo *e*. Podstatou tejto zmeny bolo, že si tieto spoluhlásky v susedstve samohlásky „vymenili“ s ňou miesto a podľa jednotlivých slovanských makroareálov¹⁰ – západoslovanského, východoslovanského či južnoslovanského – sa vyvinula špecifická hláskoslovná skupina¹¹. Najstaršou hláskoslovnou zmenou v období 10. – 11. storočia bolo sťahovanie tvarov (kontrakcia), zánik spoluhlásky *j* medzi dvoma samohláskami. Uskutočnila sa v dvoch predpokladaných etapách – najprv medzi dvoma samohláskami zanikla spoluhláska *j* a po tejto zmene dve samohlásky, ktoré sa ocitli v susedstve, splynuli do jednej dlhej: **novaja* > *novaa* > *nová*; praslovanská podoba podstatného mena **pojasъ* sa zmenila najprv na **poas*, potom na *pás*, pri slovesách rovnako **stojati* > **stoati* > *státi*¹², v prítomnom čase **volaješъ* > *voláš* atď. Ide o najstaršiu hláskoslovnú zmenu v období rozpadu praslovančiny, pretože sa vykonala aj v takých skupinách hlások, v ktorých sa nachádzali jery a nosové samohlásky, ktoré sa menili až po kontrakcii: **novъjъ* > *nový*. Kontrakcia je typická pre západoslovanské a južnoslovanské jazyky s celkom prirodzenými typickými drobnými odchýlkami; vo východoslovanských jazykoch sa kontrakcia neuskutočnila, resp. mala neúplný priebeh (zachované podoby *pojas* = *pás*, *novyj* = *nový*, *ženouj/ženoj* = „ženou“).

⁹ Periodizáciu pozri KRAJČOVIČ, R., 1974, s. 14.

¹⁰ Pojmom *makroareál* sa v historickej a areálovej jazykovede označuje územie spoločných jazykových znakov za pomedzím súčasných národných jazykov.

¹¹ Napr. v slovách **zolto* > *zlato*, *zloto*, *золото* (*zoloto*), **dervo* > *drevo*, *дерево* (*derevo*).

¹² V neskoršej fáze vývinu v slovenčine v neurčitkových tvaroch zanikla na ich konci samohláska *-i*.

K typickým odchýlkam medzi slovenčinou a češtinou patrí odlišný priebeh kontrakcie pri zámenách: v češtine sa kontrakcia vykonala aj v zámenách – tvary *mého, tvého, svého*, resp. aj v prípade niektorých najstarších zložených slov typu **vojevoda > vévoda* (v slovenčine *vojvoda*). Na slovenskom jazykovom území sa zachovali tvary zámen *môjho, tvojho, svojho*.

Základnou osobitosťou praslovančiny bolo, že každá slabika bola zakončená na samohlásku. V súčasnom jazyku je celkom prirodzené rozdeliť na slabiky slová *ru-ka, no-ha, vo-da, ry-ba*, v praslovančine však aj dnešné jednoslabičné aj viacslabičné slová typu *dom, syn, deň, pes, rak* či slová *otec, kopec, piesok* mali v porovnaní so súčasnosťou ešte viac slabík: ak na konci slabiky nebola taká samohláska, akú poznáme aj dnes, za spoluhláskou boli na konci slabiky redukované samohlásky, jery. Jery boli dve redukované, neúplné samohlásky – *ь* (tvrdý jer) a *ѣ* (mäkký jer) a ich protiklad identifikujeme podľa toho, či mali schopnosť mäkčiť predchádzajúcu spoluhlásku (túto vlastnosť mal iba mäkký jer – *ѣ*). S obdobím 10. storočia sú späté ich vývinové zmeny spoločné pre všetky slovanské jazyky, t. j. akési „striedanie“ samohlások v jednotlivých pádoch: *sen – sna, pes – psa, deň – dňa, otec – otca*... Ide o dôsledok procesu, ktorý sa odborné nazýva *zánik a vokalizácia jerov*. Jeho pravidelnosť bola podmienená súvislým radom po sebe idúcich slabík s takouto redukovanou samohláskou a slabiky sa vždy počítali od konca slova: jery v nepárnych slabikách z funkčného hľadiska zanikali, v párnych slabikách sa menili na plné vokály – vokalizovali sa: dvojslabičné praslovanské slovo **sь-nь* sa po zániku nepárneho jeru a vokalizácii párneho zmenilo na *sen*; v druhom páde sa z podoby **sь-na* vyvinula dnešná podoba *sna* (započítavala sa aj predložka s jerom a výsledky zmien boli rovnaké ako v bezpredložkových tvaroch: praslovanská podoba **sь рь-sь-mь > so psom*¹³, ale z predpokladaného spojenia **vь do-mь*, pretože sa v druhej slabike od konca vyskytovala samohláska *o* a neredukovaný vokál (jer) a slabiky s jermi sa „počítali“ odznova, čím sa jer v predložke ocitol v nepárnej pozícii: vznikla tak podoba *v dom*¹⁴, nie „vo“ *dom*. Pravidelnosť

¹³ Tvrdý jer sa na stredoslovenskom jazykovom území zmenil na *o*, v západoslovenskom a českom areáli sa zmenil na *e*, preto sú tu podoby *se psem*; tento jav je svedectvom najstarších diferenciatných zmien v týchto jazykoch.

¹⁴ V praslovančine a dnes aj vo východoslovanských a južnoslovanských jazykoch vo význame *do domu*.

tejto zákonitosti sa v našom jazyku funkčne menila a jej výsledkom sú súčasné podoby *mach* (**mъchъ*) – *machu*, *lan* (**lъnъ*) – *lanu* oproti očakávaným podobám *mach* – „*mcha*“, *lan* – „*lna*“, vyskytujúcim sa v niektorých slovanských jazykoch.

Tretou významnou zmenou, ktorá je spätá s vývinom v 10. storočí a diferencuje vnútorné členenie slovenského jazykového areálu a jeho pomer s českým jazykovým územím, je zánik nosových samohlások (nosoviek) – denazalizácia. Týka sa vývinu praslovanských nosových hlások *o* vo výslovnosti [on], *e* vo výslovnosti [en]. Nosová samohláska *o* sa po denazalizácii v slovenčine aj v češtine vyvinula rovnako – jej výsledkom je samohláska *u*: praslovanské východiskové podoby typu **rъka*, **pъtъ*, **gъsъ*, **mъžъ* majú súčasné podoby *ruka*, *pút*, *hus*, *muž* nielen v slovenčine a v češtine (podoba slova *pout* so zachovanou hláskou *o*), ale aj v ďalších slovanských jazykoch. Prítomnosť nosoviek dokazuje poľština, v ktorej nosovky nezanikli, ale aj slová, ktoré zo slovanských jazykov ešte pred zánikom nosoviek prenikli do starej maďarčiny: **gъba* > *gomba* = huba, **sъsѣdъ* > *szomszéd* = sused, **tъpa* > *tompa* = tupý... Nosová samohláska *e* sa najprv zmenila na hlásku *ä*, jej ďalší vývin sa z územného hľadiska líšil: pôvodná podoba tejto hlásky sa zachovala v stredoslovenskom jazykovom areáli: typ *päta*, *mäso*, *mäký*, vo východoslovenskom jazykovom areáli sú to podoby *peta*, *meso*, *meký* a v západoslovenskom jazykovom areáli ide o podoby *pata*, *maso*, *mak(k)y*. Nosová samohláska *e* sa zachovala v susednej poľštine a jej minulú prítomnosť v našom jazyku dokazujú slová prevzaté do starej maďarčiny z praslovanskej podoby: **pъtъkъ* > *péntek* = piatok, **gręda* > *gerenda* = hrada, **svętъ* > *szent* = svätý...¹⁵ Spoločný praslovanský pôvod jednotlivých slovanských jazykov dokazuje aj veľké množstvo takých slov, ktoré človek pri dorozumívaní používal od najstarších čias a v ktorých v slovanskom jazykovom prostredí nedošlo k ďalším vývinovým hláskovým zmenám (napr. podstatné mená *buk*, *dub*, *dym*, *voda*, *syn*, *myš*, *mak*, *malina*, *ryba*, *rak*, všetky osobné zámená – *ja*, *ty*, *on*, *ona*, *ono*, *my*, *vy*, *oni*, ale aj číslovky *dva*, *sto*).

¹⁵ Podrobne priebeh a výsledky javu pozri KRAJČOVIČ, R., 2018, s. 32 a n.; Atlas slovenského jazyka. Zv. 1. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1968. s. 84 – 117; Občeslavianskij lingvističeskij atlas. Vypusk 2a. Refleksy *e*. Moskva 1990. 176 s.; Občeslavianskij lingvističeskij atlas. Vypusk 2b. Refleksy *o*. Wrocław 1990. 124 s.

Predchádzajúci vývin jazykového základu nášho jazyka sme uviedli na základe historicko-porovnávacej rekonštrukčnej metódy s ostatnými slovan-skými jazykmi. Ide o dlhoročné výsledky množstva významných domácich aj zahraničných slavistov, ktorí svoje závery sformulovali dôsledným porovnaním vývinových tendencií v jednotlivých jazykoch, najmä s ohľadom na skutočnosť, že z praslovanského obdobia, resp. do cyrilo-metodovskej misie na naše územie v druhej polovici 9. storočia – a potom aj z neskorších čias – sa z nášho územia nezachovali súvislé texty. Na ďalšie vývinové obdobia nášho jazyka a jazykových pamiatok od najstarších čias až po súčasnosť sa zameriame v ďalších častiach nášho cyklu. Už v nasledujúcom príspevku bude reč o staroslovienskej kultúrnej, duchovnej a jazykovej tradícii na našom území.